

BOŻENA BEBA, HALINA MURAWSKA
(Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie)

MAŁE MIASTO W BADANIACH ETNOGRAFICZNYCH

Miasto jako przedmiot badań naukowych na gruncie polskim od wielu lat absorbowało uwagę przedstawicieli nauk społecznych. Pierwsze opracowania monograficzne miast, w tym również miast małych, ukazały się w okresie międzywojennym¹. Okres powojenny obfitował w liczne opracowania zarówno o charakterze monograficznym, jak i prace koncentrujące się na wybranych aspektach życia miasta poddając analizie jego funkcje, perspektywy rozwojowe czy też określone zjawiska społeczne. Dotyczyły one głównie lat 60-tych, które w Polsce charakteryzowały się intensywną urbanizacją, powodującą wzrost ludności zatrudnionej w usługach i innych pozarolniczych działkach gospodarki. Lecz nie miejsce tutaj na prezentowanie całego dorobku. Zainteresowanych odsyłamy do literatury przedmiotu².

Naszym zaś zamierzeniem jest poinformowanie, że już od początku lat 70-tych problematyka małych miast znajduje się w kręgu zainteresowań i podejmowanych prac badawczych Zakładu Badań nad Współczesnością Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie. Badania te, kierowane przez doc. dr hab. Annę Szyfer, prowadzone są przede wszystkim na podstawie kwestionariusza wywiadu, koncentrującego się na zagadnieniach społecznych i kulturalnych. Ponadto stosowana jest ankieta (zwłaszcza w badaniach systemów wartości), obserwacja uczestnicząca i wywiad swobodny.

Przystępując do prac badawczych sprecyzowano zakres pojęcia „małe miasto”, co pozwoliło na wybranie do badań określonych zbiorowości małomiasteczkowych³. Za wyjściowe przyjęto kryterium demograficzne

¹ A. Kwilecki, *Małe miasto jako przedmiot badań socjologicznych*, [w:] *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast w woj. olsztyńskim, materiały z seminarium 29-31 V 1972*. Olsztyn 1973, s. 13.

² Kwilecki, *op. cit.*, s. 12-20; B. Januszkiewicz, *Małe miasto jako przedmiot badań etnograficznych na przykładzie Wielkopolski*, [w:] *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast...*, s. 21-26.

³ A. Szyfer, *Spółczesność i kultura małego miasta. Studium na przykładzie Rynu*, Olsztyn 1982, s. 9-10.

i administracyjno-historyczne. Wielkość miasteczka pod względem liczby ludności nie przekraczała 5000, przy jednoczesnym założeniu, że nie pełniło ono w uprzednim układzie administracyjnym funkcji powiatowych oraz posiadało w przeszłości lub posiada prawa miejskie.

Przeprowadzając dalszą typologię w tym zbiorze małych miast uwzględniono kryterium struktury społeczno-zawodowej, migracji, funkcji ekonomicznej i infrastruktury, co pozwoliło na wyróżnienie sześciu typów małych miast:

1. Miasta o bardzo starej tradycji (w sensie lokacyjnych praw miejskich). Struktura społeczno-zawodowa jest w nich typowo rzemieślniczo-rolnicza. Ze względu na brak bodźców rozwojowych, np. przemysłu czy turystyki, kultura tych miasteczek ma tendencje zachowawcze. Można więc liczyć się ze znaczną tradycyjnością takiej społeczności.

2. Miasteczka również o starych tradycjach lokacyjnych. W miasteczkach tych jednakże w wieku XIX lub w latach międzywojennych zlokalizowano przemysł, co zmieniło funkcję ekonomiczną miasteczka i w sposób zasadniczy przeobraziło strukturę społeczno-zawodową oraz kulturę.

3. Małe miasta, które rozwijając się w zasięgu wielkiego przemysłu uległy specyficznym przemianom, redukując szereg funkcji charakterystycznych dla społeczności lokalnej i stały się dla tych ośrodków miastami-sypialniami.

4. Miasta, które prawa miejskie uzyskały w powojennym 30-leciu, zwłaszcza dzięki zlokalizowaniu w nich przemysłu. Przemysł ten odegrał rolę czynnika miastotwórczego. Nowe warunki ekonomiczne spowodowały tworzenie się nowej struktury społeczno-zawodowej. Mamy więc w tych miasteczkach zjawisko tworzenia się neospołeczności.

5. Małe miasta o dawnych, lecz utraconych po wojnie prawach miejskich. Niezależnie od zmienionego statusu prawnego, społeczność ta pozostaje w świadomości mieszkańców w dalszym ciągu miasteczkiem, a sama jego kultura nie ulega natychmiastowej ruralizacji, zachowując szereg cech miejskości.

6. Małe miasta na ziemiach zachodnich i północnych, gdzie zasadniczą rolę w ich funkcjonowaniu jako społeczności odgrywają procesy migracyjne. Można tu wyróżnić: a) miasta w całości zasiedlone przez nową ludność; b) miasta, w których ludność napływowa równoważyła się z ludnością zasiedziałą; c) miasta, w których ludność zasiedziała stanowiła większość.

Wybierając do badań małe miasta zgodnie z przedstawioną typologią, z góry zrezygnowano z miast trzeciego typu, tzw. miast-sypialni. Nie interesowały nas one po pierwsze dlatego, że z punktu widzenia naszych założeń badawczych nie stanowią społeczności lokalnych *sensu stricto*,

a po wtóre odnośnie do tego typu miasteczek istnieje dość obszerna literatura socjologiczna⁴.

W przyjętej typologii opracowane już zostały w formie książkowej dwa miasteczka. Jedno mieszczące się w pierwszym typie, tj. posiadające starą tradycję historyczną — jest to Lidzbark Welski⁵, leżący na ziemi pomorskiej oraz należący do szóstego typu miasteczek, Ryn, leżący na etnicznych Mazurach⁶. Ponadto przygotowywane jest do druku opracowanie Rucianego-Nidy — miasteczka należącego do czwartego typu, które otrzymało prawa miejskie w okresie powojennym, a jego głównym czynnikiem miastotwórczym jest zlokalizowany tam przemysł.

Przeprowadzono badania i wstępnie opracowano zebrane materiały w czterech miasteczkach. Jest to Nowogród k/Łomży i Dynów, należące do pierwszego typu miast, Bisztynek — zaklasyfikowany do typu szóstego, w którym w okresie powojennym nastąpiła prawie całkowita wymiana ludności, oraz należące do piątego typu — miasteczko Pasym, które po wojnie utraciło prawa miejskie.

Wyjście poza obręb woj. olsztyńskiego (w którego starych granicach rozpoczęto badania) ku skali ogólnopolskiej konieczne było ze względu na poszukiwanie specyfiki kulturowej małych miast kształtowanej już w XIX w. W tym czasie o odmienności rozwoju małych miast (i nie tylko) decydowała polityka ekonomiczno-społeczna i kulturalna różna w poszczególnych zaborach. Poza tym jakże inną kulturę miały i mają miasteczka małopolskie czy poleskie, w której tworzeniu znaczny udział brali Żydzi, od miasteczek wielkopolskich czy pomorskich, gdzie ten substrat ludnościowy był niewielki, a o profilu kultury decydował udział Niemców w strukturze ludnościowej i tradycja pracy organicznej.

Dla uzyskania więc w miarę pełnej reprezentacji typów i zróżnicowań regionalnych potrzebne są dalsze badania, których zakończenie przewidywano w 1984 r. Częściowo, w odniesieniu np. do Wielkopolski, skorzystamy z gotowych już materiałów i opracowań dotyczących Kobylińska, Obrzycka i Zagórowa⁷, oraz dla miasteczek ziemi łódzkiej — z materiałów zebranych przez Instytut Socjologii UP. W roku bieżącym prowadzone będą badania w małopolskim miasteczku Dobczyce oraz w Wyśmierzycach n/Pilicą leżących na terenie Polski centralnej.

Przystępując do badań nad małym miastem poczyniono szereg zało-

⁴ K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947.

⁵ B. Beba, *Tradycja drobnomieszczańska w społeczności małomiasteczkowej Lidzbarka Welskiego*, Olsztyn 1982.

⁶ Szyfer, *op. cit.*

⁷ B. Januszkiewicz, *Rola tradycji w życiu społeczno-kulturalnym środowisk małomiasteczkowych na przykładzie wybranych miejscowości Wielkopolski*, praca w maszynopisie znajduje się w Archiwum Etnograficznym OBN.

zeń metodologicznych. Po pierwsze przyjęto, że małe miasto jest społecznością lokalną. Założenie to w odniesieniu do małego miasta nie jest kwestią dyskusyjną, wymaga jednak sprecyzowania, co będziemy rozumieć pod pojęciem społeczności lokalnej. Wśród różnych koncepcji na ten temat, wypracowanych na gruncie *community studies*⁸, przyjęliśmy tę, sformułowaną przez R. Redfielda⁹, gdzie społeczność lokalna jest pojęciem, z którym wiąże się określony zbiór cech jest przypisywanych: 1) wspólne terytorium; 2) niewielka liczebność wpływająca na bezpośredniość kontaktów; 3) całościowy układ ekonomiczny, stanowiący o strukturze społecznej; 4) system organizacyjny różnego rodzaju instytucji zaspokajający podstawowe potrzeby członków społeczności; 5) system wartości ukształtowany w wyniku przekazu tradycji, będący normatywnym układem odniesienia, decydującym o zasadzie społecznego współżycia; 6) poczucie przynależności do określonych społeczności, a jednocześnie poczucie odrębności w stosunku do innych¹⁰.

Owo pojęcie społeczności lokalnej nie odbiega w zasadzie od sformułowanego na gruncie polskim między innymi przez J. Bursztę, odnośnie do tradycyjnej społeczności wiejskiej¹¹. Społeczność ta pełniła wobec swoich członków określone funkcje: ekonomiczną, administracyjną, zabezpieczającą, kulturalną, wychowawczą oraz kontroli społecznej¹².

Badanie tak pojmowanej społeczności lokalnej wymaga określonej procedury badawczej. W etnografii polskiej została ona sformułowana między innymi przez Z. Sokolewicz¹³. Korzystając z sugestii autorki uwzględniliśmy w naszych badaniach zarówno genetyczny, jak i funkcjonalno-strukturalny sposób badania i opisywania społeczności.

Chcielibyśmy w tym miejscu zwrócić uwagę, że w zasadzie nie ma różnic metodologicznych w badaniu wiejskich i małomiasteczkowych społeczności lokalnych. Tradycyjną społeczność wiejską i miejską mogą róż-

⁸ Z. T. Wierzbicki, *Badanie społeczności lokalnej*, [w:] *Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych, Stan i tendencje rozwojowe*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 201-225; B. Misztal, *Problem społeczności lokalnych w literaturze anglosaskiej*, [w:] *Przemiany miejskich społeczności lokalnych w Polsce. Materiały z II ogólnopolskiej Konferencji Socjologów Miasta, 30 XI - 1 XII*. Warszawa 1974, s. 107-120.

⁹ R. Redfield, *The Folk Society*, „American Journal of Sociology”, vol. 54: 1947.

¹⁰ B. Misztal, *Problem społeczności lokalnych w literaturze anglosaskiej*, [w:] *Przemiany miejskich społeczności lokalnych w Polsce...*, s. 114-115; patrz także: D. Markowska, *Tradycyjna społeczność wioskowa w procesie zmian*, „Etnografia Polska”, t. 8: 1964, s. 80-81.

¹¹ J. Burszta, *Społeczność lokalna*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976, s. 439-440.

¹² *Ibidem*, s. 440.

¹³ Z. Sokolewicz, *Niektóre sposoby opisu i tłumaczenia społeczności lokalnej*, „Roczniki Socjologii Wsi”, nr 4: 1966, s. 52-56.

nicować treści kulturowe, struktura społeczna czy rodzaj instytucji, lecz sposób ich badania czy opisywania pozostaje ten sam.

Z uwagi na niemożność omówienia całokształtu wyników naszych badań zasygnalizujemy tu tylko dla przykładu niektóre zagadnienia społeczne, które interesują nas najbardziej, a które w małomiasteczkowej społeczności lokalnej mają swoje źródło w bezpośrednich kontaktach międzyludzkich, opartych głównie na zasadach pokrewieństwa i przestrzennej bliskości.

W społecznościach małych miast, stosując podział Cooley'a, stosunki społeczno-kulturowe kształtują się w obrębie grup pierwotnych: rodziny, grupy sąsiedzkiej, grupy rówieśniczej¹⁴. Stąd też wzory i normy kulturowe pozostają w dalszym ciągu pod wpływem nawarstwień tradycji.

Rodzina w dalszym ciągu stwarza swoim członkom warunki wspólnoty intelektualnej i moralnej, przejawiającej się w kształtowaniu opinii i postaw. Różnorodne treści przekazywane przez środki masowego komunikowania w większości wypadków docierają nie do izolowanej jednostki, lecz grupy rodzinnej, która pełni rolę filtru i regulatora. Przejęcie przez wyspecjalizowane instytucje niektórych funkcji opiekuńczych i wychowawczych nad młodym pokoleniem wpłynęło na obniżenie autorytetu rodziny jako całości i autorytetu głowy rodziny, lecz nadal pozostała ona wspólnotą regulującą życie jednostki.

Oprócz rodziny, w ramach której kształtuje się opinia, postawy społeczne i percepcja kultury, drugą grupą społeczną o charakterze nieformalnym jest grupa rówieśnicza. Więzy społeczne w ramach tych grup wyrastają na podłożu wspólnych warunków rozwijania się potrzeb i zainteresowań. Normy i kryteria ocen przyjęte w danej grupie rówieśniczej decydują często w sposób rozstrzygający o aspiracjach, postawach społecznych i reakcjach danej grupy. Można więc przyjąć, że grupa rówieśnicza pełni w stosunku do jednostki, podobnie jak rodzina, rolę selekcyjną zewnętrznym wpływom kulturowym i regulującą reakcje grupy na zewnątrz.

Bliskość przestrzenna, jaką charakteryzuje się społeczność lokalna małych miast, sprzyja i jest podstawą utrzymywania się więzi sąsiedzkich. Kontakty te, z reguły bardzo intensywne, wzmacniane są jeszcze pokrewieństwem rodzin, zamieszkujących w bezpośredniej bliskości. Krewni i znajomi krewnych stanowią kategorie społeczne, zapewniające jednostce poczucie swojskości w miasteczku. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że więzi te nie tyle są oparte na świadczeniu wzajemnej pomocy czy usług, co było typowe dla tradycyjnych społeczności wioskowych, lecz raczej mają charakter wizyt towarzyskich i okolicznościowych z okazji imienin, urodzin czy świąt.

System więzi społecznych osnuty jest wokół lokalnych autorytetów

¹⁴ C. H. Cooley, *Social Organization*, New York 1909.

danej społeczności. W tradycyjnych wiejskich społecznościach kształtowanie się miejscowych autorytetów odbywało się według określonych wzorów¹⁵. Poszukując autorytetów lokalnych w społecznościach badanych miasteczek starano się przede wszystkim znaleźć odpowiedź na pytanie, opierając się na jakich kryteriach dana społeczność zobiektywizowała cechy społeczno-moralne jednostek, które z pozycji własnych doświadczeń i postawy życiowej stanowią autorytet w rozstrzyganiu (lub w odwoływaniu się do ich opinii) ważnych dla społeczności problemów. Dodać należy, że w takiej wielkości miasteczek, jak przez nas badane, również obiektywizacja indywidualnych cech poszczególnych jednostek jest możliwa. Osoba ciesząca się autorytetem lokalnym przedstawiała typ jednostki najbardziej dopasowanej do lokalnego systemu wartości. Oprócz wykształcenia, kwalifikacji zawodowych, posiadania widocznych dóbr materialnych oraz pełnienia znaczących funkcji w miejscowych władzach i samorządzie, osoba ta musiała również odznaczać się klarowną sytuacją rodzinną, dobrosąsiedzkimi kontaktami i brakiem kolizji z prawem.

W zasiedziałych społecznościach małomiasteczkowych ruchliwość społeczna, a szczególnie ruchliwość przestrzenna, jest przyczyną podziału na swoich i obcych. W stosunku do przybyszów (turystów, mieszkańców hoteli robotniczych) społeczność małomiasteczkowa zachowuje dystans. Najdobitniej wyraża się on w dwojakiej kontroli społecznej wobec „swoich” i „obcych”. Wobec postępowania i sposobu bycia obcych społeczność wykazuje postawę dużej tolerancji. Zgoła odmienne cechy przybiera kontrola społeczna wobec „swoich”. Wykraczanie przeciwko zwyczajom i normom postępowania przyjętym w społeczności karane jest z całą surowością z zastosowaniem wszystkich tradycyjnych sankcji społecznych, takich jak wyśmianie czy plotka.

Wyżej zasygnalizowane zagadnienia oraz szereg innych poddane będą szczegółowej analizie w pracy traktującej o kulturze małych miast w Polsce. Praca ta, mająca charakter porównawczej i syntetyzującej, jest ostatecznym celem prowadzonych przez nas badań. Na obecnym etapie wstępnie sformułowano zasadnicze problemy, które zostaną w niej omówione. Dotyczą one: 1) więzi społecznej, rozumianej jako identyfikacja z określoną społecznością lokalną; 2) rodziny, sposobu życia, zwyczajów rodzinnych, więzi rodzinnej i sąsiedzkiej; 3) działalności lokalnych instytucji; 4) małomiasteczkowego systemu wartości; 5) obrzędów dorocznych i innych małomiasteczkowych imprez kulturalnych o charakterze ludycznym.

W badaniu i opracowywaniu poszczególnych zagadnień jako etnografowie zwracamy uwagę na te zjawiska kulturowe, które wywodzą się z tradycyjnej kultury wiejskiej, biorąc pod uwagę fakt, że w kulturze

¹⁵ Z. T. Wierzbicki, *Zmięca pół wieku później*, Wrocław 1963; D. Gałaj, *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów*, Warszawa 1961.

małomiasteczkowej mają one poważny udział. Przyczyną tego jest choćby znaczny procent ludności pochodzenia wiejskiego w małomiasteczkowej strukturze ludnościowej, ale także bliskość (w sensie wzajemnych kontaktów) wsi i małego miasta i stąd łatwość wzajemnych wpływów i zapożyczeń kulturowych.

Badając społeczności małomiasteczkowe zdajemy sobie sprawę, że ich stopień zurbanizowania, czyli odejścia od tradycyjnego wzoru społeczności lokalnej, jest różny. Ale w badaniach przez nas podjętych właśnie chodzi o ukazanie owego zróżnicowania, ustalenia przyczyn tradycyjności i nowoczesności, o sformułowanie generalnych zasad rozwoju małomiasteczkowych społeczności lokalnych i określenie ich specyfiki kulturowej.